

Валентина Нападиста

ВІДМІННОСТІ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЦІННОСТЕЙ

Стаття присвячена аналізу відмінностей ідентичностей у сучасній Україні, зокрема, їхніх основоположних детермінант – цінностей, інтеріоризація яких визначає сутність ідентичностей та зумовлює їхні відмінності.

Ключові слова: *відмінності ідентичностей, ціннісні детермінанти ідентичностей, свобода, відповідальність, справедливість, солідарність, довіра.*

Valentyna Napadysta. Differences of identities in contemporary Ukraine through the prism of values. *The article analyses the differences of identities in contemporary Ukraine, in particular, their fundamental determinants – values, internalization of which defines the essence of identities and determines their differences.*

Key words: *differences of identities, values determinants of identities, freedom, responsibility, justice, solidarity, trust*

Постановка проблеми. Ідентичність є топ-темою науково-теоретичного дискурсу з другої половини ХХ ст. та топ-проблемою соціальних практик кінця ХХ – початку ХХІ ст. у європейському просторі. Методологічний синтез міждисциплінарних досліджень останніх десятиліть суттєво примножив знання про цей феномен в усій багатоманітності/багатогранності/багатовимірності його виявів, але пошук та впровадження дієвих механізмів для кореляції відмінностей ідентичностей, адекватних вимогам часу, не втрачає своєї актуальності.

Відмінності ідентичностей закономірно породжують не лише всю множинність, що є умовою як індивідуального, так і соціального буття, а логічно продукують партикуляризм, що приводить до суперечностей ідентичностей різних типів, рівнів та масштабів. Палітра ідентичностей продукується/формується різноманітними чинниками – етнічним, мовним, історико-культурним, регіональним, релігійно-конфесійним, політико-ідеологічним, партійним,

професійним і т.п., які створюють силове поле для суперечностей. Реалії українського сьогодення – зразок найгострішої фази (за час незалежності) суперечностей ідентичностей, які проявляються/фіксуються/акцентуються/ нав'язуються в контексті цивілізаційної/ державної/політичної/ громадянської ідентичностей. Зняття чи часткове врегулювання цих протиріч вимагає пошуку можливих конструктивних точок дотику/відліку взаємодії якщо не на шляху їхнього подолання, то хоча б умовно-мирного співіснування. Це спонукає до розгляду більш глибоких детермінант ідентичностей, а саме – цінностей, інтеріоризація яких визначає сутність ідентичностей та зумовлює їхні суперечності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що цінності є не тільки детермінантами ідентичностей, а загалом визначають архітектуру соціального буття, є основоположними у соціальній взаємодії. Такій переорієнтації стосовно розуміння значимості цінностей, передусім у сучасному політичному та економічному просторі, сприяли масштабні проекти – «Дослідження Європейських Цінностей» (European Values Study, EVS)*, «Світове Дослідження Цінностей» (World Values Survey, WVS)** та «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey, ESS)***. Ґрунтуючись на обширному емпіричному мате-

* Проект «Дослідження Європейських Цінностей» було розпочато наприкінці 70-х років ХХ ст. групою дослідників з Університету Тілбурга (Нідерланди) за ініціативи та керівництва Яна Керкгофса та Рууда де Мура для вивчення відмінностей та подібностей соціальних цінностей європейських країн (смыслоритетні орієнтири, ставлення до сім'ї і шлюбу, роботи та дозвілля, релігії та моральних настанов, політики, суспільства, національної ідентичності, навколишнього середовища) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/wvs>.

** Проект «Світове Дослідження Цінностей» постав як партнерська співпраця з вищеназваним проектом внаслідок розширення географії дослідження на території США, Канади та інших країн у 1981 р. Провідна роль у поширенні дослідження цінностей у масштабі планети належить Рональду Інгларту (Мічиганський університет, США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/wvs>.

*** «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey, ESS) – багаторічне порівняльне дослідження зміни настанов, поглядів, цінностей та поведінки населення Європи. Проект започатковано у 2001 р., опитування респондентів відбувається кожні два роки у 30 країнах (в останніх хвилях).

ріалі (охоплено майже 88% населення світу, Україна також брала участь у цих міжнародних проєктах*), було зроблено висновки про те, що ефективність суспільних інституцій та успіх соціальних перетворень детермінуються домінантною системою цінностей у певному соціумі.

В останнє десятиліття про визначальну роль ціннісного забезпечення модернізаційних процесів наголошували/наголошують не лише фахівці гуманітарного спрямування (що сприймалося як певна закономірність цього виду інтелектуальної діяльності, яка зазвичай не мала «переконливих об'єктивних» аргументів з погляду прихильників позитивістського знання і, відповідно, впливових практичних наслідків у масштабах суспільства), але й аналітичні кола у суспільно-політичному просторі України. На загрози спільноті, спричинені аномією, звертала увагу Н. Паніна [1], на значимості моральних цінностей у базових механізмах функціонування соціуму наголошувала Е. Лібанова [2], на цінності, як одну з найбільших проблем України, вказував Є. Головаха [3]. Домінантна роль цінностей у реформуванні українського суспільства відзначалася О. Пасхавером, на думку якого «не можна побудувати інститути, коли цінності не засвоєно» [4].

З останніх зацікавлень ціннісною проблематикою у контексті сучасних суспільно-політичних перипетій, переважно як промоції самої ідеї стосовно ролі цінностей у соціально-політичних перетвореннях та напрацювання «основоположного пакету» цінностей, спроможного стати локомотивом бажаних змін, привертають увагу ініціативна група «Першого грудня»**, Несторівська група***, Ініціатива «21 листопада»****, проєкт «Цінності нової України»*****.

* 1996 р. відбулося перше опитування в межах проєкту «Світове Дослідження Цінностей» (World Values Survey, WVS). Наступні хвилі опитування були проведені у 2006 та 2011 р. До проєкту «Дослідження Європейських Цінностей» (European Values Study, EVS) Україна долучилася у 1999 та 2008 рр. Участь у «Європейському соціальному дослідженні» (European Social Survey, ESS) розпочалася з другої хвилі у 2004 р.

** Ініціативна група «Першого грудня» – об'єднання інтелектуалів та громадських діячів, заснована у двадцяту річницю референдуму за незалежність України (грудень 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/>.

Ініціативна група «Першого грудня» проголосила у своїх програмних документах – «Декларації» та «Українській хартії вільної людини» – основними цінностями для єднання українського народу, як політичної нації, *свободу та людську гідність, верховенство права та справедливий суд, доброчинство та взаємодопомогу в суспільстві, партнерство та кооперацію у сфері національного господарства, взаємну відповідальність влади й суспільства, спроможність до самоорганізації, особливо посвяту та жертвовність*, особливо політиків, *заради суспільного блага* [5]. «Несторівська група» запропонувала своє бачення стратегії розвитку України у «Візії України – 2015. Договір гідності заради сталого розвитку», в якій, зокрема, наголошувалося на зміні ціннісної парадигми як головній умові економічної та політичної модернізації країни. Тому рух від цінностей виживання до утвердження цінностей самовираження – *людської*

*** «Несторівська група» (заснована в березні 2012 р.) – міждисциплінарне та позапартійне об'єднання фахівців з різними поглядами та різним професійним досвідом, орієнтоване на розробку сучасних наукових підходів щодо викликів та загроз, які постали перед українською спільнотою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nestorgroup.org/documents/>

**** Ініціатива «21 листопада» – це неполітичне громадське об'єднання, яке ставить за мету сприяння утвердженню в українському суспільстві європейських цінностей та просуванню українських цінностей у світі. Її діяльність започаткована 21 листопада, у річницю початку подій на Майдані. Офіційне повідомлення про цю ініціативу прозвучало 26 лютого 2015 р. До складу об'єднання увійшли представники різних сфер діяльності, професій, регіонів, національностей та конфесій. Одним з важливих принципів об'єднання є заборона участі в ньому чинних політиків та держслужбовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2111.org.ua/ua/history/>

***** Проект «Цінності нової України» (організатори: українська медіа-група StarLightMedia та кінотелевиробник FILM.UA) передбачає поширення/популяризацію цінностей, які б орієнтували глядача/споживача медійного продукту на суспільну консолідацію та мотивували його до активної/відповідальної громадянської позиції. Публічно ідею цього проекту було озвучено керівником StarLightMedia В. Бородянським 15 лютого 2015 р. на засіданні Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, а також було ухвалено створити робочу групу, яка б запропонувала певний набір соціокультурних цінностей, спрямованих на консолідацію українського соціуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/tsinnosti_novoi_ukraini/

гідності, свободи, відповідальності – може бути, на думку учасників «Несторівської групи», запорукою сталого розвитку країни [6]. Об'єднання «21 листопада» виходить з того, що «новонароджена українська політична нація потребує нових цінностей» [7]. На підставі цього було проголошено головною метою його діяльності утвердження *європейських* цінностей в Україні. Ініціатори проекту «Цінності нової України» переконані, що «нам потрібні спільні ціннісні орієнтири, що зможуть об'єднати й повести українське суспільство вперед, разом долаючи економічні й соціальні виклики» [8]. Такими можуть бути, за твердженням опитаних експертів, *свобода, усвідомлена відповідальність та солідарність*, які, на їхнє переконання, стануть запорукою економічного процвітання [8].

Мета статті полягає у аналізі ціннісних детермінант відмінностей ідентичностей в реаліях українського сьогодення.

Вклад основного матеріалу. У контексті моніторингу ціннісних детермінант сучасного українського суспільства варто зауважити, що світ цінностей як такий надто строкатий, оскільки цінним для окремої особи/групи/спільноти може бути все, що має для неї особливу значимість, наділене особливими смислами, досить часто актуальними лише для окремого індивіда чи для певної групи/спільноти. (Показовою ілюстрацією цієї тези є слова Д. Пушиліна: «... ми відстояли своє право самим вирішувати, хто для нас є героями, хто фашистами, самим визначатися, які цінності для нас є важливими, що для нас вороже і просто насаджується ззовні, зі сторони Заходу» [9]). Звідси і виникає конфлікт/ суперечність під час спроби утвердження/обстоювання/просування/доручення/нав'язування (у будь якому разі – розширення функціонального простору заявлених цінностей) ціннісних орієнтацій Іншому. Тому архіважливою є артикуляція тих цінностей, які є не стільки спільними/подібними (світ дійсного) для певної спільноти (різних масштабів та різних типів), а тих цінностей, до яких *можуть долучитися усі* (світ належного). Це так звані базові, демократичні, європейські цінності (у різних контекстах різна конфігурація цінностей). Попри певні варіативні відмінності (кількісно, якісно, смислоцентровано) у напрацьованих теоретично та апробованих практично переліках базових/демократичних/ європейських цінностей можемо вказати на

певний інваріант, який неодмінно передбачає *свободу, відповідальність, справедливість, солідарність*.

Динаміка усвідомлення значимості/пріоритетності інтеріоризації вказаних цінностей та їхні регіональні особливості в колективній свідомості громадян України ілюструється численними соціологічними опитуваннями. (Візьмемо до уваги, що названі цінності не завжди можливо безпосередньо ідентифікувати у респондента, оскільки вони зазвичай конкретизуються/ підтверджуються/проявляються в опосередкованих ціннісних судженнях. Маємо пам'ятати і про те, що людина, яка усвідомлює та декларує, і людина, яка діє також, не завжди знаходяться в прямій кореляції).

На нашу думку, значимість *свободи** для української спільноти ми можемо прояснити, приміром, через *а) ступінь усвідомлення себе громадянином України; б) ставлення до державної незалежності, знакових подій та постатей в історії України; в) ціннісного вектора в зовнішньополітичному вимірі та ін..*

а) Результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р. у всіх областях України (крім АР Крим, окупованих територій Донецької і Луганської областей), та здійснений порівняльний аналіз із загальнонаціональними дослідженнями попередніх років свідчать про переважно стійку позитивну динаміку в самоідентифікації населенням України, перш за все, як її громадян. Серед запропонованих ідентитетів для самовизначення, як-то «мешканець свого села, міста», «мешканець свого регіону», «представник свого етносу, нації», «громадянин України», «громадянин колишнього Радянського Союзу», «громадянин Європи», «громадянин світу», *в цілому по країні ідентитет «громадянин України» зріс з*

*Поняття свободи охоплює декілька аспектів, як-то свобода дії, свобода совісті, політична свобода, свобода волі. У цьому тексті йдеться про політичну свободу, сутність якої виявляється у змісті та умовах реалізації політичних прав, проголошених державою та закріплених у відповідних правових нормах, а також здатності громадянина реалізовувати та обстоювати проголошені політичні права та свободу. Політична свобода є визначальним контекстом для розкриття людських потенцій у соціальному просторі, зокрема, творчого потенціалу особистості, однією з головних умов для її саморозкриття та самовираження.

45,6% (1992 р.) до 57,5% (2015 р.). На зламі 2004–2005 рр., як наслідок «помаранчевої революції», сталося суттєве зрушення в самоусвідомленні громадянства України від 44,3% до 54,6%. Невиправдані післяреволюційні очікування спричинили зниження цього показника до 48,4% у 2012 р. Пік ідентифікації як громадянина України припадає на 2014 р. – 64,6%. Регіональний зріз (за опитуванням у липні 2015 р.) проілюстрував кількісні відмінності в усвідомленні представниками регіонів цінності українського громадянства. *Визначальним виявилось громадянство України для Заходу (65,1 %), Центру (63,9%) та Сходу (53,8%)*. На Півдні та Донбасі – таким його визнають, відповідно, 45,1% та 38,6%. Значна частина населення у цих регіонах ідентифікувала себе передусім з селом чи містом, в якому проживає (Південь – 36,8% та Донбас – 24,7%), або з регіоном, що є показово високим лише для Донбасу – 20,5%, (Захід і Центр – по 3,7 %, Південь – 5,7%, Схід – 7,9%) [10].

Аналіз міри усвідомлення *громадянства України як підстави для власної гордості* також проілюстрував її зростання в загальному по країні від 41% у 2002 р. до 67,3% у 2015 р. Постмайданні хвилі надії на соціально-політичне переформатування країни спричинили у період між 2004 та 2005 рр. найбільший сплеск у визначенні значимості цього ідентитету – від 37,7% у 2004 р. до 53,7% у 2005 р. Інший пік гордості за громадянську належність до України перебуває між 2013 р. (47,7%) та 2014 р. (60,7%). *Громадянство України є підставою для гордості у переконливої більшості населення Заходу (79,8%), Центру (71,3%), Півдня (65,4%) та Сходу (59,1%), на Донбасі – 45,4 %*. Серед жителів Донбасу 23,6% не пишаються громадянством України (це найвищий показник серед регіонів: Захід – 8,9%, Центр – 11,5%, Південь – 12,1%, Схід – 19,7%), а 30,9% ще не визначилися з цим почуттям [10].

Стійкість/вкоріненість/усвідомленість громадянської ідентичності населення України більш переконливо ілюструється не стільки вищенаведеними декларативними твердженнями респондентів як розумінням/прийняттям ними «інструментальної функціональності»/«практичної значущості» громадянства України. Відповідно до цього привертає увагу стрімке зростання у 2015 р. *визнання*

патріотичних почуттів об'єднуючим фактором сучасного українського суспільства – 41,7% громадян України в цілому (для порівняння: 9,0% – 2002 р.; 12,1% – 2006 р.; 8,3% – 2013 р.). Показовим є те, що значимість патріотизму на сьогодні перевищує усталений консолідуючий потенціал спільних життєвих труднощів, страху перед майбутнім та традиційно високою невдоволеністю владою [10]. Чи не вперше за часів незалежності українська спільнота єднається «за щось», а не «проти чогось/когось», що свідчить про появу дуже важливого «ферменту» громадянського суспільства – «позитивної» свободи, свободи «для» (на відміну від «негативної» свободи, свободи «від») як головної умови формування цінностей самовираження.

«Інструментальна» значимість громадянства України підтверджується також позиціонуванням його як об'єднувачого чинника уявної «Ми» спільноти. Таким громадянство України вважали 35,9% респондентів у 2013 р. та 52,3% у 2015 р. Особлива значимість актуалізації громадянства України як об'єднувачого чинника уявної «Ми» спільноти проявляється у порівнянні з таким груповим ідентитетом, як родичі та друзі, в якому вбачали консолідуючий суспільний потенціал 53,5% населення України у 2013 р. та 52,9% у 2015 р. Ці дані є свідченням того, що поряд з «родоплемінними» підставами суспільних зв'язків (латентне архаїчне уявлення у колективній свідомості українського народу), характерними для традиційного типу суспільства, утверджуються якісно інші підвалини суспільної взаємодії – громадянство, яке корелює з модернізованим суспільством.

б) Серед знакових подій у довготривалій історії України найбільш позитивно оцінено в масштабах усієї країни проголошення незалежності у 1991 р. (36,7%). На Заході країни так вважають 57,1%, у Центрі – 37,6 %, на Півдні –26,9 %, Сході – 28,7%, Донбасі –15,4 %. На Півдні, Сході та Донбасі більш важливою подією визнають перемогу у Другій світовій війні (відповідно, 40,9%, 43,7%, 34,6%). Авторитетними історичними постатями в цілому в Україні є Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський та князь Володимир (Святославович). Кожен регіон має, звісно, свого історичного кумира. Для Заходу таким є В'ячеслав Чорновіл, для Півдня – Петро І, Центру, Сходу та Донбасу –

Богдан Хмельницький. У контексті міркування про феномен політичної свободи у ціннісній матриці населення України промовистим є той факт, що одним із найбільш негативних історичних діячів у всіх регіонах визнано Й. Сталіна.

в) Затребуваність/попит/усвідомленість цінності політичної свободи як базової умови соціально-політичного ландшафту модернізованого суспільства опосередковано виявляється у бажанні приєднатися до певного «політико-економічного клубу» світу. Згідно з динамікою опитувань соціологічної служби Центру Разумкова (жовтень 2011 р. – березень 2015 р.) кількість прихильників інтеграційних процесів з ЄС зросла від 43,7% до 52%; привабливість вступу до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану знизилася за цей час майже на 18% (30,5% у жовтні 2011 р. та 12,6% у березні 2015 р.) У контексті аналізу євроінтеграційних устремлінь значимою є самоідентифікація українців як європейців. Такими себе вважають трохи більше 34% респондентів, а 55% переконані у невідповідності цьому статусу [11]. Укріплення/ посилення відчуття співмірності/відповідності європейцю, на думку респондентів, може статися за умови зростання матеріального добробуту, поваги до цінностей демократії та прав людини, а також правового захисту [12]. Дисонанс між бажанням бути належними до європейської спільноти та усвідомленням власної невідповідності уявним європейцям є свідченням наявності самокритичного погляду в українській громаді, який може стати потужним потенціалом для змін як в індивідуальному, так і суспільному вимірі.

Аналіз вищенаведених ідентитетів, що опосередковано ілюструють усвідомлення міри значимості політичної свободи у колективній свідомості населення України (через призму регіонального погляду), свідчить про наявні відмінності, передусім у контексті громадянської ідентичності. Суттєво виражені відмінності між Донбасом та рештою регіонів (станом на червень-липень 2015 р.) в інтенціях населення, які забезпечують цілісність держави (а саме: статус громадянства України у самоідентифікаційній ієрархії індивіда; гордість за належність до спільноти громадян України; усвідомлення практичної значущості громадянства України як провідного критерію у визначенні «Ми» спільноти та

патріотизму як об'єднувачого чинника української спільноти взагалі; визнання першочергової значимості в історії України здобуття державної незалежності тощо), зберігають потенційні загрози сепаратистських настроїв у цьому регіоні, оскільки, за влучним висловом одного із жителів Макіївки, «державна, в першу чергу, має зберігатися в наших головах» [13].

Одним із показових маркерів усвідомленості свободи є її кореляція з *відповідальністю*, оскільки свобода без урівноваження відповідальністю (внутрішньо чи зовнішньо змотивованою) – то хибно зрозуміла/трактована свобода, яка проявляється у практичному вимірі швидше як свавілля, вседозволеність, безобмеженість. Усвідомлена соціальна відповідальність передусім концентрована в *патріотизмі*, який в часи лихоліття проявляється не лише в гордості належністю до спільноти громадян своєї держави/ Батьківщини, знанні, любові та шануванні її культурного минулого, а насамперед у здатності підпорядкувати власні потреби інтересам країни та в певних діях для захисту цих інтересів. Соціологічні дослідження сучасних соціальних практик дають можливість відносно «просканувати» цей досить складний для «зважування»/«вимірювання» феномен, провести моніторинг його мотиваційного підґрунтя та змістовного наповнення у респондентів.

Перше питання у цьому «патріотичному переліку», яке, на наш погляд, необхідно з'ясувати – це взагалі сам факт сприйняття України як своєї Батьківщини. Згідно з опитуванням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова у 2007 р., 92,6% населення України вважали її своєю Батьківщиною. Суттєві відмінності у ствердній відповіді виявилися у двох референтних груп – «росіян»* та «українців»**. У першій групі 63,5% вважали Україну своєю Батьківщиною, тоді як у другій таких було 98,9% [14].

* Референтна група «росіяни» – громадяни України, які є росіянами за національністю, для яких рідною мовою є російська, зараховують себе до російської культурної традиції і використовують російську мову в повсякденному спілкуванні.

** Референтна група «українці» – громадяни України, які є українцями за національністю, для них рідною мовою є українська, зараховують себе до української культурної традиції і використовують українську мову в повсякденному спілкуванні.

Опитування в грудні 2013 р. за часів Євромайдану продемонструвало ще вищі показники. У цілому по Україні 95,3% населення сприймало її як свою Батьківщину. Регіональний розподіл свідчив про 99,2% на Заході, 98,5% в Центрі, 87,9% на Півдні та 93,3% на Сході. Як бачимо, сам факт ідентифікації України як Батьківщини (без додаткових ускладнень/обтяжуючих факторів, як-то можливість вибору Батьківщини, здатність до жертвовності заради її інтересів, готовність до її захисту) проілюстрував майже абсолютні кількісні показники в усіх регіонах країни [14]. Але рівень патріотизму суттєво змінився б, коли б була можливість обирати Батьківщину*. За цієї умови Україну обрали б Батьківщиною 69,8% від усіх мешканців країни. Порівняно високий відсоток на Заході – 79,2 % та в Центрі – 72,3%, Південь – 60,4 % та Схід – 62,3% [15]. А от за можливості відмови від громадянства України заради іншого громадянства «стійких» патріотів залишилося б уже 52,7% в цілому по Україні, 56,1% на Заході, 53,3% в Центрі, 51% на Півдні та 48,3% на Сході [16]. У разі війни боронити свою Батьківщину у серпні 2008 р. готові були 48,4%, у липні 2009 р. – 62,8% респондентів [17]. Регіональний розподіл стосовно готовності до захисту Батьківщини за даними опитування 2009 р. [17] не мав суттєвих відмінностей (Захід – 64,8%, Центр – 64,1%, Південь – 57,9%, Схід – 62,8%). Щоправда, уявний ворог і смислові конотації зі словом Батьківщина, як виявилось, у регіонів різні. Це підтвердило опитування, проведене з 4 по 19 грудня 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології з ініціативи інформаційно-аналітичного тижневика «Дзеркало тижня». Військові дії, що точаться на теренах України, 66,1 % респондентів кваліфікують як війна за Батьківщину (в тому числі 56,6% на Сході та 43,2% на Донбасі). А от у разі вторгнення

* За браком такого дослідження після Революції Гідності звертаємося до соціопитування 2006 р. Ми свідомі того, що Революція Гідності стала як результатом зміни ціннісних орієнтирів суспільства, так і фактором впливу на їхнє подальше формування. Та порівняльний аналіз опитувань травень–червень 2007 р. і грудень 2013 р. стосовно визнання України своєю Батьківщиною суттєвих відмінностей як у державі в цілому, так і в регіональному зрізі не має. Можемо припустити, що зміна думки стосовно України як Батьківщини за наявності умовного вибору Батьківщини чи можливості набуття іншого громадянства кардинальних зрушень за теперішньої ситуації не зазнала б.

російських військ на Південний Схід України чинити збройний спротив агресору серед респондентів цього регіону були б готові лише 32,9 %. Таких потенційних захисників виявилось 65,8% у Миколаївській, 54,5% – Херсонській, 49% – Дніпропетровській, 47,6% – Одеській, 45,2% у Запорізькій областях. Харківська область могла б залучити до спротиву 27,3%, Луганська – 15,9%, а Донецька – всього 4,4%. Переважна більшість опитуваних залишалася б дома і не втручалася б. У цілому в регіоні таких було б 35,7% (Луганській обл. – 32,3%, Харківській обл. – 33,5%, найбільше в Донецькій обл. – 58,6%) [18].

Усвідомлення *власної* (а не лише відповідних державних інституцій) відповідальності за долю держави/Батьківщини виявляється не тільки в доволі пафосних/героїчних здатностях, а й у буденних життєпроявах, *як-то готовності до терпіння у час загальнодержавних/національних труднощів, преференціях у сподіваннях, посильній участі у розв'язанні спільних проблем, мірі патерналістських настроїв*. Масштабність цих здатностей/схильностей (за кількістю потенційних учасників) та фундаментальність їхнього вкорінення (суспільний мікрорівень) надають подібним діям/прагненням вирішальної значимості в процесі оновлення країни. Попри усі високі показники, що засвідчують усвідомленість громадянами України (окрім Донбасу) потреби політичної свободи та відповідальності (цінність громадянства України, проєвропейські політико-економічні устремління, патріотизм, який виявлявся в усвідомленні значимості України як Батьківщини, готовності її боронити і т. п.), їхня практична здатність до конкретних дій є значно нижчою. Так, на питання соціологічної служби Центру Разумкова (опитування проводилося з 22 по 27 травня 2015 р.) про готовність терпіти певні матеріальні труднощі (скільки потрібно) задля здійснення реформ позитивну відповідь дали лише 10,9%. Готові потерпіти деякий час (але не більше року) – 27,6%. Не готові – 56,9%, з них 26,6% через те, що не вірять в успіх реформ, а 30,3% – через украй скрутне матеріальне становище [19]. Такий розподіл зумовлений, на нашу думку, переліком сподівань, що поклалися на час після Революції Гідності, а вони, в свою чергу, недооцінкою чи нерозумінням (небажанням розуміти) наявних складнощів у житті спільноти, глибини їх вкоріненості та місця локалізації.

З цього погляду, є досить цікавим аналіз «картини сподівань» України в цілому та її регіональних варіацій. Ієрархія сподівань – це віддзеркалення міри розуміння/сприйняття/усвідомлення респондентом як черговості/нагальності наявних проблем на цей момент, так їхньої значимості в певній ціннісній структурі, а також його здатності до співвіднесення власних і колективних потреб. Варто уваги ця «картина сподівань» є й тому, що виступає опосередкованою ілюстрацією ціннісних орієнтацій колективної свідомості, а отже, є тлом для суперечностей ідентичностей як у горизонтальній (міжгруповій, міжрегіональній) так і вертикальній площині соціального буття (владні інституції та громадянське суспільство).

Для відтворення «картини сподівань» (дослідження проведене КМІС з 4 по 19 грудня 2014 р.) респондентам було запропоновано визначити ієрархічну послідовність серед поставлених питань. З метою типології цієї «картини» ми виокремили дві групи із запропонованих респондентам питань за мірою їхнього впливу (за умови їхнього вирішення) на характер суспільних відносин, зміна яких є запорукою реформування країни, оскільки суспільні відносини виступають підвалиною соціальних практик і реалізуються в них.

З-поміж великої кількості «питань-сподівань» такими, що мали б безпосередній суттєвий вплив на зміну ціннісної частини суспільної угоди, а отже, і на сам характер суспільних відносин, є, на нашу думку: 1) встановлення всезагального принципу невідворотності покарання та рівності усіх перед законом; 2) створення справедливого і незалежного суду; 3) зменшення розриву між бідними та багатими. Нагальні «сподівання-завдання», але такі, що не мають безпосереднього та кардинального впливу на характер суспільних відносин, тобто є похідними від першої групи, – це невідкладне проведення реформ; консолідація політиків та політичних сил заради проведення реформ; різке зниження рівня корупції; прискорення інтеграції України в ЄС та інші.

Серед трійки топ-сподівань першочерговим у масштабах України було притягнення до кримінальної відповідальності В. Януковича та членів його команди, за ним слідувало підвищення пенсій та зарплат, а далі – різке зниження рівня корупції. У гармонійній єдності чотирьох регіонів – Центр, Південь, Схід, Донбас – стосовно

сподівання на підвищення пенсій та зарплат дисонансом звучить з цього приводу голос Заходу, котрий розмістив цю мрію аж на сьомому низхідному щаблі. Хибно, напевно, думати, що для населення цього регіону підвищення пенсій та зарплат є менш актуальним і з огляду на наявний матеріальний достаток громадян. Це спричинене, на наш погляд, стрижневими смислами у системі цінностей, які більш виразно та інтенсивно орієнтовані на відповідальну свободу (як ілюструвалося вище).

Прагнення до зменшення розриву між бідними та багатими, як одного із важливих принципів функціонування соціальної держави, увійшло в трійку пріоритетів на Півдні та Донбасі. Висловимо припущення, що це зумовлено не стільки розумінням теоретичного значення базовості цього принципу, як наочною ілюстративністю соціально-майнової стратифікації регіонів, в яких сконцентрована найпотужніша приватна власність у промисловому секторі економіки України.

Визначальні для кардинальних/вирішальних зрушень у характері суспільних відносин «мрії-сподівання», як-то встановлення всезагального принципу невідворотності покарання та рівності усіх перед законом, а також створення справедливого та незалежного суду, не значаться серед ціннісних пріоритетів як у межах України в цілому, так і в окремих регіонах. Ця ілюстрація є підтвердженням думки Є. Головахи, висловленої за три роки до Революції Гідності, про те, що «ми дуже недалекоглядні». «На владу треба тиснути не через те, що заважає жити, а через те, що *не забезпечує майбутнє новим поколінням* (курсив – *В.Н.*). Ця цінність дуже важлива на Заході, а у нас ні» [20]. Ця недалекоглядність переважної частини населення і є причиною домінантності короткотермінових «мрій-сподівань».

Розуміння в суспільстві глибини вкоріненості наявних проблем (яке залежить як від кількості/впливовості носіїв критичного мислення в цілому у суспільстві, так і від інформаційно-просвітницької роботи зацікавлених/незацікавлених суспільних інститутів і визначає ціннісно-практичні орієнтири життя країни у ближчій перспективі) показово ілюструє опитування респондентів стосовно визначення першочерговості у переліку реформ [18]. Найбільший відсоток прихильників загалом в Україні – 43,6% –

мала медична реформа (причому з великим відривом від наступної за значимістю у цьому переліку судової реформи, яку визнали однією з найважливіших 32,4% респондентів). Серед нагальних реформ значаться також військова, пенсійна, системи комунального господарства. Реформи, які впливають на зміну парадигми управління життям держави та її безпеки: адміністративна (3,9%), місцевого самоуправління (6,0%), позбавлення енергетичної залежності від Росії (10,1%); алгоритму наповнення бюджету – податкова (9,5%); оздоровлення правового, економічного простору країни та появу ефективних інструментів боротьби з корупцією – створення прозорого реєстру усіх видів власності (2,4%), демонополізація (3,5%), реформування системи правоохоронних органів (14,9%) – мають невелику кількість прихильників. Отже, на підставі проведеного аналізу «картини сподівань» громадян України можемо стверджувати, що першочерговими у їхній колективній свідомості є реформи, покликані задовільнити/ змінити/ зменшити/ покращити інтереси населення «тут і тепер» без бажання/невміння/ неготовності усвідомлювати де/звідки береться/ формується ресурсний потенціал забезпечення проведення подібних змін. Реформаційні вподобання населення України свідчать про конфлікт/ суперечності (за відсутності необхідної потужної інформаційно-роз'яснювальної роботи) між суспільними очікуваннями та реформаційними діями влади у разі вибору нею дійсно пріоритетних напрямів, або відтерміновану політичну катастрофу у разі реформаційного зволікання чи імітації реформування.

Важливим чинником у формуванні/оформленні «картини сподівань» соціуму є розуміння колективною свідомістю об'єкта/ суб'єкта локалізації першочергових/ключових проблем соціального буття, а відтак і кола відповідальних за кардинальні перетворення в державі. Інформативним у цьому контексті є аналіз розуміння населенням сутнісного наповнення реформ, а головне, їхнього кінцевого результату. Перш за все очікуваними наслідками реформ в уяві населення (респондентів) є зняття депутатської недоторканності (58%), підвищення пенсій та зарплат (51%) та зняття недоторканності суддів (48,3%), що є свідченням про сприйняття владно-чиновницьких структур та олігархічних персонажів в українському суспільстві як основного осереддя бід та проблем країни.

Цікавим є той факт, що перша третина (за значимістю) очікуваних результатів зосереджена на прагненні покарання та встановлення соціальної справедливості розподілу матеріальних благ за егалітарним принципом. Цей «перелік ненависті», спрямований на «іншого», може бути зумовленим недостатністю/небажанням з боку владних структур відвертої розмови з суспільством про архіскладність ситуації; «вдало» артикульованими ЗМІ відповідними «точками» в громадській думці несуттєвими для кардинальних системних зрушень у країні (стосовно недоторканності); а також ментальними особливостями, вкоріненими у радянському минулому («забрати і порівну поділити», патерналізм), які відтворювалися/підтримувалися у колективній свідомості за увесь час незалежності.

Сповідування переважною більшістю опитуваних правила «пекло – це інші» ілюструється рівнем усвідомлення власної відповідальності за перебіг реформування країни. Надати більше повноважень місцевій владі вважали за необхідне 20,3% респондентів, а от наділити більшими правами (отже, і відповідальністю) місцеві общини – лише 16,1%. За впровадження карної відповідальності у разі сплати заробітної платні «у конвертах» висловилися 15,1% опитуваних, а таке саме покарання у разі отримання подібної платні підтримали всього 6,4%. З впровадженням обов'язкової податкової декларації доходів та витрат для усіх громадян погоджуються 8,4%; а заборона готівкових платежів на суму вище 10 тис. грн знайшла схвалення лише у 3,3% респондентів. Це при тому, що, на думку опитуваних як по країні в цілому, так і в усіх регіонах без винятку, рівень корупції підвищився [18]. Корупційне «лігво», на думку майже усієї спільноти, зосереджене поза «простим» українцем. Звичайно, масштабні корупційні схеми не є його «компетенцією», але масштабна кількість «простих» українців з їхнім небажанням/нерозумінням брати безпосередньо посильну участь у впровадженні/функціонуванні механізмів застереження/мінімізації корупційних спроб створює благодатне тло для їхнього процвітання та формування суперечностей між очікуваним і дійсним.

На підставі проведеного аналізу фактичного та сутнісного змісту «картини сподівань» українського суспільства можемо

говорити про домінантність у ній ціннісних орієнтацій на «відплату», покарання, встановлення соціальної справедливості, котра латентно розуміється як рівність усіх перед законом, та зміну принципів розподілу матеріальних благ. Це свідчить як про відсутність зрушень у виконанні першочергових нагальних вимог, пред'явлених суспільством владним структурам у процесі Революції Гідності, так і про мінімалістське розуміння *відповідальності кожного* громадянина за перебіг подій у державі.

Позитивним сигналом у можливих пробудженнях широких кіл української спільноти до бажання бути відповідальними є безпрецедентний для нашої країни феномен волонтерства*, який набув великої потужності за часів Євромайдану та воєнних дій на Сході України і засвідчив неабияку зрілість свідомості та організаційної здатності авангарду громадянського суспільства у плані відповідальності за державу в цілому. Волонтерський рух представлений численними організаціями всеукраїнського та регіонального масштабу. 3-поміж найбільш знаних є «Народний тил», «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Крим SOS», «Фролівська 9/11», «Станція Харків», «Відповідальні громадяни», діяльність яких спрямована на допомогу учасникам АТО, переселенцям та жителям зони військових дій [21].

Соціологічні опитування свідчать про зростання участі населення України у волонтерському русі (структурно оформленому чи індивідуально-стихийному) та благодійній діяльності за останні півтора року. Згідно з дослідження «Волонтерський рух в Україні», проведеного GfK Ukraine (20–26 листопада 2014 р.) на замовлення ООН в Україні, 23% українців у певні періоди свого життя долучалися до волонтерства**, з них 9% почали займатися цією справою упродовж останнього року. Досвід внесення

* Варто нагадати, що за потужністю волонтерського руху Україна посідала не лідерські позиції у Світовому рейтингу благодійності. 111-ге місце у 2011 р., у рік «Євро-2012 Україна» – 102-ге, у 2013 р. – 103-ге. Докладніше див. World giving index 2014. A global view of giving trends. November 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cafonline.org/pdf/CAF_WGI2014_Report_1555AWEBFinal.pdf

** Нагадаємо, що волонтерство не передбачає грошових внесків, лише власний час та зусилля.

благодійних коштів мають 74% українців, з них 25% зробили це вперше за останніх півтора року [22]. Найбільш поширеною формою волонтерської та благодійної участі стала допомога армії (включно з пораненими). Майже 50% населення в цілому по Україні в певній формі брали участь у такій діяльності. Вартим уваги у контексті розгляду ціннісних орієнтацій та відмінностей ідентичностей є регіональне бачення участі у волонтерстві та благодійності на користь армії. Серед регіонів України найпотужніше долучився до збору коштів Захід – 58,5%, Центр – 41,8%, Південь – 34,4% (винятком є Херсонська обл. – 63,1%), Схід – 22%, Донбас – 11,9% (показово – Донецька обл. – 1,9%, Луганська обл. – 30,5%). Таких, що не брали жодної участі, мотивуючи тим, що сплачують податки державі, яка повинна все це забезпечувати, в цілому по Україні 21,2%. На Заході так вважало 11,1%, в Центрі – 11,4%, на Півдні – 25,4%, на Сході – 30,6%, на Донбасі – 43,4% (показово – Донецька обл. – 56,0%, Луганська обл. – 19,9%, що значно менше, ніж у Дніпропетровській обл. – 35,1%, Одеській обл. – 32,6%, Харківській обл. – 33,7%) [18].

Українське суспільство високо цінує волонтерську діяльність – 62% респондентів визнають роль волонтерів у політичних змінах в Україні [22]. Масштаби та потужність сукупної структурно-організованої волонтерської допомоги безперечно мають вирішальне значення у час неспроможності держави виконувати свої організаційні функції. Але не менш значимим волонтерський рух є за своїми наслідками для укріплення державно-життєвих потенцій української спільноти, що виявилися в здатності активних громадян до самоорганізації та розв'язання проблем неадекватно співмірних за своєю складністю громадянському сектору. Волонтерський рух є демонстративним позитивним прикладом для українського суспільства як усвідомленої та оприявленої особистісної відповідальності, так і значимості/нагальності солідарних дій задля утвердження його життєвих перспектив. Урешті, віковий ментальний архетип українця «моя хата скраю» здобув дієву ціннісну опозицію у виборі/визначенні стратегії індивідуальної поведінки в соціальному полі.

У переліку основоположних цінностей, активізація яких здатна оновити/надати нового життя підвалинам сучасного українського соціуму, ключове місце посідає *справедливість*, яка ще в

часи Аристотеля розумілася як наріжний камінь соціального устрою, як те, що створює та зберігає благо спільноти. На думку Дж. Ролза, справедливість – це основна чеснота суспільних інститутів. Справедливість – це моральна легітимація спільного життя людей, сповненого суперечностей у бажаннях, інтересах, обов'язках, а також морально прийнятна міра та форма конфліктності у людських взаємовідносинах, в усіх суспільно значимих їхніх різновидах (від міжособистісних до міжнародних). Ідея справедливості частково корелюється з ідеєю рівності, оскільки люди рівні як «співзасновники» соціального простору і виступають умовними підписантами «соціальної угоди».

Справедливість як рівність, яка реалізується у нормативно-правовій та моральній площині, була (і допоки є) відсутня в суспільних практиках української громади останніх років (як приклад: справи Гонгадзе, Небесної сотні, «діамантових прокурорів» і т. п.). Ігнорування загальними нормативними приписами, які забезпечують стабільність життя соціуму, а згодом – відверте ігнорування правовими нормами, що вивело з-під правової відповідальності владних персон, стало серйозною суспільною загрозою.

Проблема справедливості як основоположної цінності соціального устрою особливо загострюється в перехідних періодах, обтяжених військовими конфліктами. Оскільки справедливість – це не лише урівнення в правовому та моральному вимірі усіх громадян, розподіл благ між ними, а також і розподіл проблем, котрі випадають на долю спільноти.

Міра реалізації справедливості у сприйнятті членів соціуму виявляється, передусім, через їхню *довіру* до судів як головного інструменту реалізації справедливості у суспільстві, а також до прокуратури, МВС, покликаних за своєю суттю боронити законність у державі. Критично низький рівень довіри до інститутів правопорядку та соціального контролю – це фіксація летального стану почуття справедливості в українському соціумі як легітимуючого начала суспільних дій.

Реалізована певною мірою суспільна справедливість/несправедливість є базою для появи такого консолідуючого феномену, як *солідарність*, потенційні можливості якої, в свою чергу, виявляються через уже згадуваний феномен довіри. Довіра –

підстава/умова/вихідна точка для об'єднаних процесів у суспільстві. У сучасних українських реаліях ця цінність є неймовірно значимою з погляду її фундаментальних особливостей для активізації нової суспільної ціннісної системи, адекватної сучасним викликам. Суспільна кооперація неможлива без взаємної довіри між соціальними стейкхолдерами. Базовою для неї є *довіра* соціуму до владних інституцій – Президента, уряду, парламенту. На наше переконання, не зайвим є моніторинг динаміки інституціональної довіри/недовіри в українському соціуму за останні роки, кардинально відмінні між собою за політичним ландшафтом. Згідно з останніми даними Європейського соціального дослідження виявилось, що серед усіх країн Європи Україна є країною з найнижчим рівнем інституціональної довіри [23]. Ілюстративним уточненням (національного виробництва) цих даних свідчить уже згадуване соціологічне опитування фонду «Демократичні ініціативи» [24], згідно з яким у липні 2015 р. Президенту довіряли 29,5% населення України. Поглибилася недовіра до уряду. Якщо у грудні 2014 р. кількість тих, хто не довіряв (у цілому по країні), переважала на 18% над тими, що довіряли, то у липні 2015 р. цей показник становив уже 56%. Абсолютним лідером з недовіри (повної чи переважної) з-поміж Президента, уряду та парламенту в Україні в цілому та усіх її регіонах є Верховна Рада України. Заради справедливості потрібно сказати, що за останні п'ять років довіра до парламенту не мала позитивного балансу, але останній негативний показник є найвищим за вказаний період [24]. Це свідчить про найбільший конфлікт/суперечності між сподіваннями, які покладалися на цей представницький та законодавчий орган, та міру їх реалізації.

Довіра до влади, звісно, формується наявністю/відсутністю та якістю її дій. «Причина падіння довіри до влади не в тому, що влада щось зробила не так, а у відсутності дій, які привели би до помітних результатів» [25]. У колективній свідомості українського народу на сьогодні панує тверде переконання, що події в країні (візьмемо до уваги, що їхня тональність і вектор визначаються владними структурами) рухаються в неправильному напрямі. Наявна тенденція до укріплення такого переконання. Якщо в грудні 2014 р. так вважали – 57,7%, у березні 2015 р. – 66,9%, то в травні

цього ж року так думали уже 67,6% громадян України [26]. Переважна більшість суспільства вважає владні інституції непрозорими у своїй діяльності [18] і, понад те, зацікавленими у такому стані речей [18].

Очевидно, що за таких обставин політико-владна реальність перебуває у серйозному конфлікті/суперечності із соціально-справедливим належним [27]. Недовіра до влади ґрунтується не стільки на відсутності у її представників фахового та управлінського потенціалу, як на відсутності моральних чеснот у її представників. Це засвідчує опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова 22–27 травня 2015 р. стосовно того, якому образу має відповідати Президент України. Колективна уява передусім прагне бачити в Президенті «морального авторитета», якого поважають у «народі» (34,9%), потім політика, відомого у світі та авторитетного поза межами України (21,7%), і, нарешті, політика та управлінець, котрий має досвід роботи на державних посадах (19,3%) [28].

Незважаючи на відсутність довіри до тих інституцій, що представляють державу, вона, як одна із сутнісних потреб людського спільносвіту, все ж таки притаманна українському суспільству. За часів незалежності українці зберегли довіру «лише собі, родині, Богові, іноді пресі та армії» [20]. Тривалий час українці поза межами родинного кола найбільше довіряли церкві. На липень 2015 р. з'явилися інші потужні суб'єкти інституціональної довіри у суспільстві – волонтери та добровольчі батальйони.

Очевидно, що за об'єктивації народних уподобань стосовно довіри-недовіри владні структури є абсолютними аутсайдерами серед решти соціальних стейкхолдерів як по країні загалом, так і в кожному регіоні зокрема. Отож, ми маємо потужну опозицію до інститутів влади в контексті суспільної довіри, яка за впертого небажання чи неспроможності їхніх презентантів усвідомити, що народна довіра – це найголовніший ресурс владних інституцій у модернізації країни, може трансформуватися у інші, більш пасивно-активні дії – від тихого саботажу/зневіри до відкритого силового спротиву (враховуючи серед суб'єктів-носіїв довіри суспільства не лише волонтерів, церкву та громадські організації).

Згідно з вищезрозглянутим можемо дійти наступних *висновків*:

Ідентичності, як джерело відмінностей, породжують суперечності в соціальних практиках. Це зумовлює пошук підстав для їх узгодження/врегулювання/почасти зняття. На наше переконання – такий пошук зумовлює розгляд смислових детермінант ідентичностей, якими є цінності. Масштабні проекти з дослідження цінностей дали фактологічне підтвердження того, що ефективність суспільних інституцій та успіх соціальних перетворень детермінується домінантною системою цінностей у певному соціумі.

Системні зрушення в житті соціуму не можуть забезпечитися змінами лише в окремих його сегментах. Вони потребують зміни суспільних відносин у цілому, оскільки ціннісно-смисловий універсум останніх визначає нормативну матрицю соціальних практик. Це, в свою чергу, безпосередньо впливає на формування ідентичностей та визначає «напругу» їхньої взаємодії. Актуальним є напрацювання «основоположного пакета» цінностей, спроможних стати локомотивом бажаних змін та бути підставою для врегулювання наявних у суспільстві суперечностей ідентичностей. Такий «пакет» соціокультурних цінностей, спрямованих на консолідацію української спільноти, передбачає, насамперед, *свободу, відповідальність, справедливість, солідарність*. Має відбуватися артикуляція тих цінностей, які є не стільки спільними/подібними для певної спільноти (різних масштабів та різних типів), а тих – до яких *можуть долучитися усі*

На підставі аналізу низки соціологічних досліджень, які дають змогу опосередковано (через прийняття цінності громадянства України, проєвропейські політико-економічні устремління, патріотизм, який виявляється у визнанні України як Батьківщини, готовності її боронити) з'ясувати міру значимості *політичної свободи* для громадян України, можемо стверджувати, що міра усвідомлення (звісно, потрібно розрізнити усвідомлення від фактичного її стану) значимості політичної свободи є достатньо високою на Заході та в Центрі країни. Наявні (на липень 2015 р.) суттєво виражені відмінності між Донбасом та іншими регіонами країни в проукраїнських державницьких інтенціях дають підстави говорити про загрози суперечностей у контексті громадянської ідентичності і, як наслідок, достатній потенціал для збереження сепаратистських настроїв на Донбасі.

Що стосується *відповідальності* як невідмінного урівноваження свободи, то варто наголосити, що аналіз так званої «картини сподівань», що оприявнює ціннісні орієнтації колективної свідомості, не засвідчує принципового зрушення в масштабах усієї української спільноти (як у пересічного громадянина, так і носіїв владних повноважень), започаткованого пасіонарною частиною спільноти за Револуції Гідності та продовженого волонтерським рухом у напрямі від відповідальності «іншого» переді «мною» до усвідомленої власної відповідальності перед «іншим» та «самим собою». Стийкість патерналістських настроїв у більше ніж чверті населення зберігається на Півдні і Сході країни, на Донбасі, зокрема, в Донецькій обл., їх сповідує домінантна кількість жителів.

Ключовий статус у ціннісній системі українського соціуму має *справедливість*, як з причини її визначальної ролі у засадничих основах соціального устрою загалом, так і вкрай незадовільного її стану в сучасних українських реаліях, опосередкованим свідченням чого є небезпечна для легітимності соціальної угоди мінімальна довіра до судів та інших правових інституцій держави.

Відсутність відчуття справедливості є значною перепоною на шляху формування соціальної *солідарності*, одним із проявів якої у суспільних практиках є феномен *довіри*. Рейтинг суспільної недовіри очолюють владні інституції – Верховна Рада України, уряд, Президент. Відсутність довіри до них угрунтовується не анархічними схильностями чи нігілістичними настроями української спільноти, а репутаційними втратами чи відсутністю репутаційних здобутків (за браком дій, адекватних запитам суспільства) у владно-політичних лідерів нашої країни. Такий стан за браком структурних дієвих реформаційних кроків з боку владних інститутів загрожує ефектом невинуватих суспільних очікувань, що може привести до апатичного стану суспільства чи, навпаки, стану спротиву, що, в будь-якому разі, позбавить владні інституції вкрай необхідного та найпотужнішого ресурсу в модернізаційному процесі – підтримки української громади.

1. Панина Н.В. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной

аномии / Н.В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №1. – С.5–26.

2. Лібанова Е. Я не вірю в можливість відродження протестантської етики [Електронний ресурс] / Е. Лібанова. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/ella_libanova_ya_ne_veryu_v_vozmozhnost_vozrozhdeniya_protestantskoy_etiki.html.

3. Головаха Є. Аморальна більшість вибирає аморального лідера [Електронний ресурс] / Є. Головаха. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/18676>.

4. Пасхавер А. С нашими нинешніми цінностями ми не можемо бути багатією країною [Електронний ресурс] / А. Пасхавер. – Режим доступу : <http://reinvent.platfor.ma/aleksandr-paskhaverr>.

5. Декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/deklaratsiya>; Українська хартія вільної людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny>.

6. Візія України – 2025. Договір гідності заради сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nestorgroup.org/documents/>.

7. В Україні створено ініціативу з просування європейських цінностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1plus1.ua/povnyu/v-ukrayini-stvoreno-iniciativu-zprosuvannya-yevropeyskih-cinnostey-412017.html>.

8. Цінності нової України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/tsinnosti_novoi_ukraini/.

9. Пушилин Д. Мы отстаивали свои ценности [Електронний ресурс] / Д. Пушилин. – Режим доступу: <http://news-front.info/2015/05/11/my-otstoyalipravo-vybirat-svoi-cennosti-denis-pushilin/>

10. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-soc.com.ua/institute/>.

11. Чи вважаєте Ви себе європейцем? 14–18 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=894.

12. Що треба для того, щоб Ви відчули себе європейцем? 17-22 травня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=895.

13. Что для меня Украина? Взгляд из Макеевки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27064303.html#popupRepublish>.

14. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (регіональний, віковий та груповий розподіли) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=775).

15. Чи обрали б Ви Україну Батьківщиною, якщо мали б можливість вибору? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=764

16. Чи відмовилися б Ви від громадянства України заради отримання іншого громадянства? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=777

17. Звичайно, ми всі сподіваємося, що війни більше не буде. Але якщо б раптом вона таки сталася, чи готові Ви захищати свою країну? (динаміка, 2005–2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=308

18. Мостова Ю. Пісня про Батьківщину. Слова народні / Ю. Мостова, С. Рахманін, І. Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2014. – 27 грудня.

19. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1434090750_file.pdf.

20. Головаха Є. Українці довіряють лише собі, родині та Богам [Електронний ресурс] / Є. Головаха. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/395444>.

21. Самые значимые волонтерские инициативы года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/lifestyle/geroyam-slava-samye-znachimye-volonterskie-initsiativy-goda/>.

22. Волонтерський рух в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gfk.com/ua/documents/presentations/report_vyshlisky.pdf.

23. Головаха Є. Почніть з себе [Електронний ресурс] / Є. Головаха. – Режим доступу: <http://www.alter-idea.org.ua/evgen-golovaha-pochnit-z-sebe/>.

24. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/komu-bilshe-dovirjayut-ukrainci---vladi_-gromadskosti_-zmi_.htm

25. Биченко А. Відмінності між Заходом і Сходом України поступово зникають [Електронний ресурс] / А. Биченко. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1240.

26. Події в Україні розвиваються в правильному чи неправильному напрямі? (Динаміка 2004–2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66

27. Ничего не изменилось. Им нужно резюме для выборов, и это страшно. Эксклюзивное интервью Святослава Вакарчука. 28 августа 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://nv.ua/publications/tvorchestvo-dlja-menja---samoe-glavnoe-v-zhizni-ekskluzivnoe-intervju-svjatoslava-vakarchuka-v-nv-66133.html>

28. Якому образу має відповідати Президент України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1049.